

Прегледен научен труд

УДК: 323.1(=163.3)-027.511"20"

МАКЕДОНСКИОТ ИДЕНТИТЕТ ВО УСЛОВИ НА
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Валентина Миронска-Христовска

*Институт за македонска литература,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Македонија***Key words:** Macedonian, identity, name, Globalization, R. Macedonia.

Summary: Globalization has brought new way of living and new political and economic conditions. The most important process for Europe is the devotion to the unification of the European Union. When the new members join the EU, they must implement a series of reforms in a line with the European laws. Macedonia is a unique example that among needed objections has an additional one - to change its constitutional name for both external and internal use. This condition - a dispute over the name issue - was imposed by the Greek policy with veto on the accession of the Republic of Macedonia into the EU and NATO integrations. The terms of globalization that favor the right to self-determination, the right to respect for the other, the protection of identities, in fact, are specified for the Macedonian people - change the name if you wish to become part of democratic Europe. But, the question remains – is this brings security and prosperity or uncertainty that might entail the change of identity.

Клучни зборови: македонски, идентитет, име, глобализација, Р. Македонија.

Резиме: Глобализацијата донесе нови услови на живеење како и нови политички и економски услови. Најзначајниот процес за Европа е на нејзиното обединување во Европска Унија. Новите членки при пристапувањето во неа мора да исполнат низа реформи во согласност со европските закони. Но, единствено, само Македонија за нејзиниот прием во ЕУ и НАТО мора да исполни уште еден услов - да си го смени своето уставно име како за надворешна така и за внатрешна употреба. Овој услов - спор за името - го наметна грчката политика која постави вето за прием на Р. Македонија во ЕУ и НАТО. Условите на глобализацијата кои фаворизираат право на самоопределба, право на почитување на другиот, заштита на идентитетите, всушност за македонскиот народ го постави условот - промена на името ако сакате да станете дел од демократска Европа. Но, останува прашањето - дали ова носи сигурност и просперитет или несигурност што може да доведе до промена на идентитетот.

Глобализацијата го одбележа 21-от век со нови политички и економски реструктурирања, со електронско-технолошка револуција, со владеење на демократија (полова, родова, културна итн.), со почитување на меѓународното право, со мултиетничноста, со почитување и прифаќање на другиот без суетност и глорификација, со правото за самоопределување, со максимата „граѓанин на светот“. Европа започна да ги отвора своите граници и го започна своето обединување. Тенденцијата за обединување не е нова во историјата на Европа и покрај низата турбулентни настани и владенија на повеќе империи, револуции (ослободителни, индустриски, културни), војни, граѓански, светски (и Првата и Втората светска војна главно се одвивале на нејзината територија), политички (Студената војна), балканизации, фрагментации итн. Всушност, историјата на Европа „е историја на конфликти, поради што таа историја повеќе не би требала да биде инструмент за политички или национални поделби. Таа не може да биде монопол ниту на еврократите, ниту на христијаните, ниту на Германите, ниту на Романите, а уште помалку на оние кои сакаат од неа да ги излачат источните, претежно словенски народи, кај кои веќе две десетлетија ја нема Железната завеса, и кај кои живее најцврстата верба во речиси челичното единство на европскиот континент“ (Prosperov, 2009:7).

Токму словенските народи се судрија со низа предизвици, односно со низа услови потребни за влезот во ЕУ. Притоа, Западна и Северна Европа постепено ги надмина стереотипите за дел од Источна, Средна и дел од Јужна Европа, а кон определен дел од неа сè уште гледаат со недоверба – кон Балканот, односно кон Западен Балкан – термин создаден токму за оние држави кои чекаат за влез во ЕУ и во НАТО. На оваа географска одредница постојано ѝ го барам значењето бидејќи Балканот е на југот од Европа, а и местоположбата на земјите кои претендираат да станат нивни членки не ѝ соодветствува на западната страна на Балканот. Исто така, како да се поставени и некои различни критериуми, па некои билатерални спорови се решаваа без голема вмешаност на меѓународната заедница, односно остануваа на тоа ниво (како на пример граничниот билатерален спор меѓу Хрватска и Словенија), па и двете земји станаа дел од овие две големи семејства. За разлика од нив, токму за земјите од Западен Балкан се поставени услови во кои се навлегува во нивните културно-историски обележја, па и во идентитетски прашања. Таков е примерот со Р. Македонија, пред која е поставен услов воведен за првпат во светската дипломатија – поради билатерален спор, државата треба да го смени името и за надворешна и за внатрешна употреба. За да биде поголем парадоксот,

главната порака од светските лидери е да се свртиме кон иднината и да го заборавиме минатото. А токму од минатото, односно од неправилно решеното македонското прашање, кое е отворено од крајот на 18 век, произлегуваат и денешните наши проблеми. Борбата на македонскиот народ за зачувување на своето име и идентитет е белег на нашата историја, а успехот се должи на македонскиот идентитетски код, кој е заснован на чувство за патриотизам, толерантност и соживот, наспрема веќе секојдневните сè погласни обвинувања за национализам и иредентизам.

Обединета Европа

Историски гледано, повеќето обиди за обединување на Европа биле на политичка и економска основа. Првиот процес е одбележан на почетокот на 3 век, со Законот преку кој било прогласено дека сите луѓе се слободни во Империјата и дека се граѓани на Рим (надвор останале само северните земји), со кој било воспоставено единство на јазикот и на правото, па се започнало со подготвување на ново право; од старото римско право бил задржан јазикот и формулите, и настанало едно „природно право“ кое било наречено „право на народите“, односно „пишан разум“ (Senjobos, 2013:44-45). Но општеството започнало сè повеќе да се движи во авторитативен и аристократски правец; населението сè повеќе започнало да се дели на привилегирано малцинство на кое му припаѓало целото богатство и сета власт, и на сиромашни и угнетени (исто, 46), по што следувала пропаста на Римската Империја. Вториот политички обид е забележан кон крајот на 8 и почетокот на 9 век со Карло Велики кој ги основал германската и француската монархија, односно ги обединил под своја власт речиси сите христијански земји на континентот, поточно поголемиот дел од Западна Европа, поради што тој се смета и за „татко на Европа“ (исто, 92).

Третото обединување на Европа, за разлика од претходните две, било поставено на друга основа. Тоа се случило во салоните и ложите на слободните мислители на 17 век, и не било политичко, туку хуманистичко, односно интелектуално, а според него обединувањето на нациите во Европа требало да се отелотвори во единствена *Republique de letters* (исто, 161). Интелектуалците биле водени од идеите за право на еднаквост и лична слобода, владеење на правда и аболиција на феудалните права, концептот дека Европа и европејството не треба да биде само физичко, туку дека треба да биде културно, морално, бидејќи нејзините жители не се дефинирале ни

како христијани ни како белци, туку едноставно како образовани граѓани кои се свесни за своите човечки права. Од 18 век за Европа започнало да се мисли како за целина, во која ја гледале и Русија со реформите на Петар Велики; владеела свеста за Европа како за некоја книжевна република (исто, 161-164).

Меѓутоа, во 19 век, со Француската револуција, со индустриската револуција, со рушењето на империите, со појавата на либерализмот и со рушењето на религиозните догми наспрема почетокот на владение на идеологиите, народите се поделиле на нации, од што, пак, произлегол национализмот, кој во 20 век прераснал во нацизам, шовинизам итн. поради што првата половина од 20 век е обележана со Балканските војни, со граѓански војни, со Првата и Втората светска војна. Втората половина на 20 век беше обележана со Студената војна. СФРЈ водеше неврзана политика. Западноевропските сили, пак, го започнаа своето обединување преку економијата, односно биле формирани Европска заедница за јаглен и челик (1951), Европска економска заедница (1958), па Европска Унија (1993). Но додека во 90-тите години од 20 век западните земји пееја за обединување, па го започнаа процесот на здружување, на европеизација, на глобализација, на просторите на СФРЈ, која на некој начин функционираше како ЕУ, започна крвава братоубиствена војна и разединување. Настапи период на транзиција, но и период во кој се отворија многу прашања. Меѓу нив е и македонското прашање, на кое поради добрососедските односи 50-тина години во 20 век беше ставено *ad acta*. Всушност, тоа се отвори откако Р. Македонија ја прогласи својата независност и го започна процесот за прием во ЕУ и НАТО, на што грчката политика остро се спротивстави и го наметна проблемот со името на државата Македонија. Бранејќи го името на својата земја, а со тоа и својот идентитет, во најдемократското време за самоопределување, македонскиот народ ги доби предзнаците на национализам и иредентизам, кои за македонскиот идентитетски код се несвојствени.

Македон во антиката

Македонија е земја чие име опстојува уште од антиката. Големината на нејзината територија се менувала во зависност од воено-историските и политичките настани, но името никогаш не се сменило. Факт е дека на нејзината територија живееле различни народи кои егзистирале во мултиетничка и мултикултурна средина, од антиката, преку Римската, Византиската и Отоманската Империја, па во рамки на СФР Југославија и во денешно време. Исто така, факт е

дека во новата ера од неа не тргнувале освојувачки мисии, туку образовни, просветни и културни како ширењето на христијанството и на словенската писменост од страна на св. Кирил и Методиј, обединувачката идеја како панславизмот, односно илиризмот од Х. Жефарович, идејата за Балканска федерација во 19 век; идеологијата на Гоце Делчев, кој светот го разбирал како поле за културни натпревари.

Но културата знае да предизвика и заблуда. Според Ернест Гелнер, културата е еден вид систематична заблуда индуцирана од страна на заедницата и од фактот што таа е историски акумулирана (2001:7). Па така, поширокиот дел од македонскиот народ живееше со заблудата дека потекнува само од Словените, кои се преселиле на македонската територија од зад Карпатите, а не со сознанието дека со населувањето на словенските племиња на речиси цела Македонија, „новодојденците се мешаат со староседелците, асимилирајќи ги мошне брзо и создавајќи го со тоа идниот етнички амалгам на Склавините или македонските Словени, т.е. Македонците“ (Тодоровски, 1995:8). Од друга страна, заблуда се направи и кај грчкиот народ дека само тој има историско право на животот и делото на Филип и Александар Македонски, односно дека тие се нивни потомци. Оваа заблуда, посебно од 90-тите години на 20 век, односно од осамостојувањето на Р. Македонија, за грчката политика стана и стожерен конструкт на грчкиот идентитет, па на славниот хеленски идентитет, го наметна и го вгради македонскиот, кои пак за Хелените бил варварски и туѓ. Со тоа грчката политика всушност си го негира своето хеленско културно наследство, го негира Демостен, кој во говорите правел динстинкција меѓу Македонците и Хелените, кој говорел против Филип, како во третиот говор, „сите Хелени да ги здружат силите и да не допуштат еден 'барбарин', човек што не е Хелен, човек што не е од ист род, како што вели Исократ, да ги покорува хеленските градови“, односно: „Зар може да биде нешто поново од тоа дека еден маж Македонец војува со Атињаните и ги расправа работите на Хелените?“ (Демосте, 1995:15,23). Според Демостен, Филип на ниту еден начин не бил поврзан со Хелените, тој не бил дури ни странец со пристojно потекло, туку бил едноставно мизерен Македон со гарда која била составена од туѓинци Македонци (исто, 48). Со оваа заблуда во прашање се доведува и мислењето на Херодот дека основните чинители на хеленството, то *hellenikon*, се: „Иста крв, ист јазик, иста вера и исти обичаи“ (*Оксфордска историја Грчке...*, 1999:147–148). А токму овие чинители биле различни меѓу Македонците и Хелените, кои од ден на ден стануваат интерес за проучување и на странските научници.

Јуџин Борза во книгата *Во сенката на Олимп: појавата на Македон*, пишува за различниот етнички идентитет на Македонците од Хелените, за посебноста на македонскиот од грчкиот јазик, за македонските обичаи, како и за исклучувањето на Македонците како народ од панхеленските фестивали на кои било дозволено да учествуваат само Грци итн. (2004:98-108).

Џон Шеј, кој со самиот наслов како да ни ја предочува нашата судбина бидејќи промената на националното името ќе донесе и промена на идентитетот, во книгата *Македонија и Грција, битката за дефинирање нова балканска нација*, нагласил дека: „Јазикот на оригиналните Македонци, каков и да бил, постоел уште пред Македонија да стане моќна држава. Ова се случува пред времето на големите кралеви Филип II и Александар Македонски. Името 'Македон' потекнува неколку века пред нив и најверојатно доаѓа од 'вистинскиот' македонски јазик“; дека Александар никогаш не се обидел да го наметне грчкиот јазик на неговата македонска пешадија, ниту пак да ја интегрира својата пешадија со грчки единици; дека македонските трупи одбивале да послушаат наредби издадени на грчки итн. (Шеј, 2002:31-33).

Всушност, културните разлики меѓу Македонците и Хелените (Грците) биле големи. Факт е дека Хелените ја поставиле својата култура супериорно и со презир и понижување гледале на македонската култура, што уште повеќе дошло до израз по обединувањето на хеленските градови-држави благодарение на Филип. „Историјата на класичните грчки градови-држави е историја на неуспешни обиди да се постигне единство: Спарта не сакала, а Атина не можела неограничено долго да го наметнува единството со сила, како што тоа подоцна ќе го направат Македонија и Рим“ (*Оксфордска историја...*, 1999:148). Всушност, Филип II во 346 г. пр.н.е. склучил мир со Атина, воспоставил врховна власт од страна на Македонија, го направил Коринтскиот „сојуз“ и тргнал во поход, т.е. ѝ објавил војна на Персија (исто, 520-521). За походите и глобалните погледи на Александар Македонски не треба ни да зборуваме. Всушност, Филип и Александар Македонски, освен што имале епохални придобивки за македонското кралство и за македонскиот народ, тие направиле и придобивка за Атина, Спарта, Тесалија итн., односно ги обединиле Хелените. Затоа на овој сегмент од античкото културно наследство никој нема право да ги негира придобивките што му следуваат, а кои воедно му припаѓаат и на светското културно наследство.

По пропаста на империјата на Александар, жителите на земјата Македонија го зачувале името, кое токму било штитот од

превласта што почнале да ја спроведуваат Хелените. Хеленизацијата над другите и постарите култури им дала право на Хелените да веруваат во „својата културна надмоќ над варварите, и сметале дека таа надмоќ ја оправдува политичката превласт“ (исто, 387–391).

Грчката политика го има истиот однос и кон византиското наследство. За разлика од неа, италијанската политика во ниеден момент не го истакнала ексклузивното право на целото културно наследство од Римската Империја. Или пак од настаните: „Во 344–338 Тимолон стигнува на Сицилија, ја укинува тиранијата и ги победува Картагинците кај Кримис; оживување на грчка Сицилија“ (*Оксфордската историја*, 521), па грчката политика да започне да го бара своето историско право над Сицилија! (Миронска-Христовска, 2012:152).

Актуализација на историјата

За приемот во ЕУ и НАТО, Македонија треба да се откаже од своето античко минато. Дали тоа е потреба само на грчката страна или на новото време, чии услови и определби се: „Целосен прекин со традицијата ... Да се прифати идеологијата на новото време значи да се сосечат сопствените цивилизациски корени“ (Lakroa, 2001: 70).

А по сите правни акти, како и по теориските проучувања, секој народ има право на самоопределување. За пример ќе го наведат мислењето на Умберто Еко, кој за 19 век истакнува дека е одбележан со два момента: првиот, со кој била славена идејата за постојан напредок и, вториот, кој го одбележува почетокот на длабоката морална криза (Еко, 2001:31). А тоа се и зборовите што секојдневно ги слушаме особено последнава година, и преку кои македонскиот народ како да е ставен меѓу изборот на напредокот, просперитетот и моралната, економската и идентитетската криза. Причината за ваквиот однос е наметнатиот спор околу името на Македонија, од кој ни се наметна и ревизија на нашата историја, односно за македонската страна таа треба да биде ирелевантна, а за другите страни митска. Всушност, македонската колективна меморија треба да прави мистификација на сопствената вистинска историја. Но тогаш како ќе влезе таа во тие семејства во кои членуваат земји со долги традиции? Како ќе опстанеме, бидејќи како што истакнува Еко: „Без помнење нема опстанок. Затоа општествата секогаш се потpirале на помнењето, тргнувајќи од најстариот човек во племето кој, навечер седејќи под дрво, раскажувал за јуначките дела на своите предци. Тој тие легенди ги пренесувал на младите генерации; така групата го

чувала својот идентитет. ... Кога со некој чин на цензура ќе се избрише дел од колективното помнење, општеството доживува криза на идентитетот. Дозволете да повторам: кога поради претерана политичка коректност патувањето на Кристифор Колумбо би било избришано од историските учебници (затоа што приказната за 'открытие на Америка' би била навреда за домородците), тогаш делот од помнењето би бил отсечен како ампутиран и отуѓен. Помнењето мора да се почитува, дури и кога е сурово“ (Еко, 2001: 37-38). Но, притоа, Еко истакнува дека следбениците на доктрината за политичка коректност се трудат од учебниците по историја да го елиминираат сето она што би било навредливо за раса која е во малцинство (исто, 37). Сега доаѓаме во обратна ситуација, и покрај секојдневните повици за правата на малцинствата, за еднаквоста меѓу народите без разлика на нивната бројност, сега македонските историчари треба да покажат политичката коректност наспрема помоќните сили и да елиминираат низа историски факти од македонската колективна меморија. Проблемот се доусложнува бидејќи македонскиот народ во последнава деценија ги помина двата начина на актуализацијата на историјата кои ги бележи Кристијан Ѓордано. Првиот се состои од деконструкција на минатото, од систематско тргање по фактите, симболите и општествените активности кои се поврзани со времињата сметани за „варварски“, „мрачни“ или „дегенерирани“. Деконструкцијата се случуваше во последниве десетина години кога се изврши т.н. „антиквизација“ и кога се вршеа реконструкции на објекти кои требаше да не потсетуваат на некое „мрачно“ време, т.е. на комунизмот, период за кој сметам дека беше далеку од дефиницијата за комунизам, кој во форма на социјализам имаше низа пропусти, но беше далеку од мрачно бидејќи токму тој му ја даде светлината на долговековниот македонско културно-историски континуитет. И вториот, со кој отпочна реверзибилност на настаните, т.е. проекција за враќање на состојбата на работите како што била некогаш, со цел да се надмине скорешното минато кое се покажало како фатална грешка (Ѓордано, 2001:88).

Криза на идентитетот и на легитимитетот

Секако дека во толку краток временски период восприемањето на толку различни актуализации на историјата предизвика поделеност меѓу народот, апатија, наметна криза на идентитетот и страв од нови колективни трауми низ кои минувал македонскиот народ. Бидејќи повторното преживување на трауматското искуство, сеедно дали во форма на наметливи спомени,

сништа или активности, преживеаниот го носи со себе емоционалниот интензитет на оригиналниот настан, тој постојано е носен од ужас и бес, чувства кои се квалитетно различни од обичниот страв и лутина (Херман, 2000:67). Оттука, во македонското општество не само што се наметна криза на идентитетот, туку настапи и криза на легитимитетот.

Во историскиот развој на секој политички мит, ако го набљудуваме во подолг временски период, постојат подеми и падови, моменти кога тој добива на сила и вриење и моменти кога слабеа и опаѓа, за што Жиранд како пример не упатува на митот за Спасителот во француската историја во 19 и 20 век. Според него, промените зависат од настаните на национално политичката сцена, од неповолни настани кои имаат разнородни причини, а се манифестираат на најразлични начини: преку блокада на институции, отповикување на влада која оправдано или неоправдано го изгубила својот углед, финансиски крахови, внатрешни немири, надворешни закани, воени порази, односно дека сите наброени случаи се појава која со право може да ја наречеме криза на легитимитетот (Žirarde, 2000:98). Теориските дефиниции за оваа појава се полни со нејасности, двосмислености и противречности, па така италијанскиот историчар Г. Фереро смета дека „Легитимитетот е невидливиот дух на државата“ (исто, 100). Всушност, кога се зборува за криза на легитимитетот, оној со кого се управува, било да е граѓанин било да е државјанин, престанува да се препознава во институционалниот систем со кој дотогаш помалку или повеќе премолчено се поистоветува. ... Лицата почнуваат да доживуваат нешто како 'друго и различно', како непријателско или туѓо (исто, 101). Па токму тоа започна да му се случува на македонскиот народ. За појаснување ќе се послужам со примерот што го дава Жиранд преку Франција, бележејќи дека во последните два века од својата историја, таа запаѓала почесто во ситуација на „празен од“, во периоди на криза на легитимитетот, во моменти на нерамнотежа, неизвесност или судири, поради што бил упатуван најсилниот повик кон јунакот Спасител кој би ја заштитил нацијата. Во таква ситуација се наоѓаат и младите луѓе кои при криза на идентитетот својот спас го наоѓаат во поистоветување со некој Водач. Бунтовниот адолесцент ја одбива родителската послушност и со презир го отфрла нивниот авторитет, а од друга страна, како што објаснува Ерика Ерикстон, многу им е тешко да го прифати огромниот товар на лична одговорност, самостојност и независност, па тој е во грозничава потрага на нови облици за покорување на авторитетот (исто, 103). Исто е и со кризата на политичкиот легитимитет, се бара Нов татко, Заштитник. Но на тој начин поединецот го губи својот

идентитет препуштајќи се на водачот, откажувајќи се од првобитно јас и потчинувајќи се на надворешниот авторитет. Па така, за Македонија новиот Заштитник се ЕУ и НАТО. Но за да стане нивна членка, треба да се откаже од своето првобитно јас преку неколку договори за добрососедски односи, бидејќи тие бараат ревидирање на македонската историја, бараат откажувања од националното име, од нејзиното вековито име. Според Жирард, доколку тој авторитет е неспорен и достоин за восхит, тогаш тој ќе биде средство за лична обнова и воздигнување, како пресудна можност за индивидуалниот раст и созревање (исто, 106). Но во македонскиот случај не знаеме дали тој ќе донесе воздигнување или некое ново именување, бидејќи пред нас се исправени уште многу прашања од нашиот културно-историски идентитет.

Византиското културно наследство

По распадот на Римската Империја, во која и започнала административно-управната поделба на територијата на Македонија на Македонија Прима и Македонија Салутарис, Македонија влегла во рамките на Византиската Империја, која се простирала во Европа, Азија, Африка, односно чии жители биле од Турција, Грција, Израел, Египет, Бугарија, Србија, Македонија, Албанија, Мароко, Тунис, Алжир, дел од Италија, Шпанија и Португалија. Во Византија образованието се одвивало врз придобивките на античката уметност; во неа владееле законите на правна држава уште од времето на Јустинијан; во V век бил основан првиот универзитет; бил создаден стабилен финансиски систем; инженерската уметност и архитектурата ги достигнале своите врвни вредности; од неа произлегле врвните дипломати; власта не смеела да ги спојува државните со личните интереси; владеела рамноправност; владетелите се менувале од сите претставници на народите во Византија. По распадот на оваа економски моќна, мултикултурна и успешна империја, која опстојувала 1123 години, учените луѓе започнале да ја напуштаат и првенствено заминувале за Италија, каде преку своите уметнички дострели ги поставиле темелите на ренесансата (ortos.wordpress.com/2008/09/19/).

Токму за време на Византиската Империја, во 9 век, од и во Македонија биле поставени темелите на словенската писменост, чија основа се темелела врз старомакедонскиот говор од околината на Солун; била отворена Охридската книжевна школа; а од втората половина на 9 и до средината на 11 век со Византиската Империја

владееа македонска династија, при што Света Гора, Сер, Солун и Скопје (сите места се наоѓале на територијата на Македонија) станале главните центри на византискиот и на словенскиот духовен и културен живот. Поради тоа, многумина во научниот свет одбележуваат дека: „Врвот и моќта државата (се мисли на Византија) ги постигнала за време на Македонците. ... Византиската уметност станала уметност на православието и создала своја посебна уметничка заедница“ (Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb, 1959).

Со крстоносните војни настанала поделбата на христијанскиот европски народ: на католички западен свет и на источен православен свет. Поделба што и до ден-денес ги предизвикува различностите меѓу народите на Европа, поделба што го наметнува чувството кај источните православни народи, особено кај дел од балканските народи, за другост, различност. Погледот за неприпадност уште повеќе доаѓа до израз и од долговековниот културно-историски развој на македонскиот народ во рамки на Отоманската Империја, поради што тие територии го добија предзнакот Друга Европа. Но, сепак, треба да се истакне дека за време на Отоманската Империја немало забрана за употреба на мајчиниот јазик, ниту за вероисповедта (со напомена дека постоеа самоволија и насилства од одредени поединци), во бројните скрипторски центри било создавано богатото ракописно наследство на црковнословенски јазик со македонска редакција, а македонскиот народ слободно го создавал и своето богато народно творештво, преку кое ги негувал својот јазик, обичаите, традицијата и идентитетот.

Укинувањето на Охридската архиепископија

Крајот на 18 и почетокот на 19 век го донеле распадот на империите и создавањето на државите. Во Отоманската Империја, поради мноштвото национални култури, немало елити што би се бореле за нејзин опстанок. Австроунгарската Империја немала излез на море, па се приспособувала според договорите и конференциите, додека Руската империја, за да ја зачува својата целост, ја промовирала идејата за панславизам. Наспрема оваа идеја, во западниот свет била промовирана идејата за пангерманизам, за што било потребно да се воздигне некој лик што ќе имал обединувачка моќ. Германските научници започнале да го пропагираат хеленизмот кај античките Македонци и како пример го посочувале Филип Македонски, и покрај нејаснотијата, односно неможноста да ги објаснат говорите на Демостен. Сепак, германскиот историчар Дројзен ја напишал биографијата на Александар Македонски, кој требал да претставува

пример за обединувањето на германската земја и германскиот народ, а во Бизмарк требало да го гледа Александар (Šulce, 2002:120). Затоа за наметнатиот спор за името Македонија, односно за нејзиниот прием во ЕУ и НАТО, Хаген Шулце истакнал дека Грција, со претензија да биде единствениот наследник на македонското царство на Филип II и на Александар, го прави крајно сомнителен континуитетот меѓу старата Хелада и модерната грчка држава (исто, 222).

Па токму поради ваквите мистификации кои биле создавани во 19 век, поради многубројните фалсификати кои биле и се презентирани како факти, современите научници доаѓаат до констатацијата дека историјата на европските нации е повеќе конструирана отколку реконструирана, и тоа дека дури онаму повеќе каде што бил сомнителен историскиот континуитет на народните нации. За разлика од нив, македонскиот народ кој сè уште се наоѓал под ропство, немал можност да ја пишува својата историјата и да се спротивставува на победничките истории. Пред него била борбата за слобода, Македонија да им припадне на Македонците, за обнова на Охридската архиепископија, која во средновековниот период била една од водечките автокефални цркви во Источната екумена. „Таа се карактеризирала со својата голема меѓубалканска соединувачка моќ и трпеливост меѓу народите“ (Снегаров, 1995:V). Таа уживала висок углед и авторитет. Но, за жал, во времето кога започнал процесот на самоопределување се случило нејзиното неканонското укинување на 17 мај 1767 година. Овој политички чин оставил длабоки и клучни последици за текот на историјата на македонскиот народ. Грчките фанариоти издејствувале преку Високата порта, односно преку султанот Мустафа III, издавање на Ираде со кое се означило нејзиното укинување и присоединување на нејзините епархии кон Цариградската патријаршија. Со ваквиот чин, на македонскиот народ му било скратено правото за национално афирмирање како и можноста за формирање на своја држава. Тоа бил период кога таа била единствената институција преку која се идентификувал народот. Затоа и велам дека е политички чин бидејќи доколку тој чин го сакала Високата порта од верска причина можела да го направи тоа и порано, уште со нејзиното завладување на нашите простори, но нејзиното укинување се случило токму во новото време, во времето кога започнало формирањето на држави и нации (Миронска-Христовска, 2012:24). Затоа и токму отворањето на македонското прашање го гледам во тој чин, бидејќи оттогаш започнало негирањето на македонската народ, на неговата културно-историската традиција и на македонското име. Започнала негова асимилација, односно

акултурација преку воведувањето на грчкиот јазик и забраната на црковнословенскиот јазик во богослужбите и образованието. Подоцна, со враќањето на автокефалноста на Пеќката патријаршија и со формирањето на Бугарската егзархија во 1870 година, асимилаторските пропаганди ја засилиле битката околу присвојувањето на македонските, односно епархиите на Охридската архиепископија. Со поделбата на епархии, во зависност од тоа под чија надлежност ќе потпадна месната црква, започнало и преименувањето на населението, на егзархисти, односно патријаршисти. Оттаму и прашањето до македонскиот човек: „Што си: Грк, Бугарин или Србин“, на кое, пак, најчесто следувал одговорот: „Ниту Грк, ниту Бугарин, ниту Србин, туку Македонец“. Тоа бил период кога македонската национална свест ја достигнала својата цврста позиција поради што единствено македонскиот народ се борел за обнова за Охридската архиепископија. Преостанатите претенденти кои и во денешно време го присвојуваат нејзиното постоење, односно нејзиното културно и духовно наследство, во тој период се бореле токму за нејзино уништување. Во таа борба македонскиот народ бил осамен. Своевидна поддршка добил од Римокатоличката црква, под услов месното население да ја прифати католичката вероисповед. Втората половина од 19 век е одбележан со разгорување на унијатското движење, кое на моменти имало силен замав, но поради вербата во словенството и братската помош не дошло до конкретен договор.

Во минатото, како и денеска, судбината на Македонија се решавала на разни конференции, мировни договори итн. без почитување на желбата на македонскиот народ. Така било и со одлуката на Санстефанскиот мировен договор, со кој Македонија требала да влезе во состав на Голема Бугарија, на што реагирале западните сили, па бил свикан Берлинскиот конгрес (1878) на кој се одлучило Македонија да остане во рамки на Отоманската Империја при што не ѝ се дало правото за автономија; а денеска, без промена на името не се дозволува влез во ЕУ и НАТО. Прекршувајќи се врз неа интересите на западните сили и на Русија, Македонија станала „јаболко на раздорот“. Бележит е и податокот бидејќи Русија не успеала да го оствари својот план за создавање на Голема Бугарија, па во 1902 г. грофот Капнист преку влијателниот претставник во Белград Чариков им наредил на руските дипломатски чиновници да не ги употребуваат термините „Македонија“ или „централен совет за Македонија“, бидејќи Русија (и силите) немале намера од Македонија да прават посебна политичка единица (Поповски, 2013:61). Односно

„Да не се допушти името (терминот) Македонија, туку да се употребува името трите вилаети, со набројување (Солунски, Битолски, Скопски)“, а „наместо терминот Македонци да се употребува терминот „христијанско население на трите турски вилаети“ (исто, 94).

Балканските војни и поделбата на Македонија

Македонскиот 19 век е одбележан со културната, националната и револуционерната преродба. Македонските интелектуалци и револуционери, немајќи свој сојузник во борбата за автономија на Македонија, во последните децении од 19 век излезот од долговековното ропство започнале да го гледаат во идејата за Балканска федерација на рамноправни и еднакви народи во неа. Ќе споменам само дел од нив како Спиро Гулапчев, според кого Источната, односно Балканската федерација би била составена од: Македонија, Илиро-Албанија, Европска Турција, Црна Гора, Романија, Србија, Бугарија и Грција (1887: 104); потоа од Привремената влада на Македонија од 1880 г.; од Ѓорѓи Ив. Капчев; од револуционерно-демократското крило на ВМРО; од социјалистичката група на Васил Главинов; од Социјалистичката работничка федерација во Солун; од Народната федеративна партија на Сандански и Влахов (Пандевски, 1990: 149-152), од Кирил Мајски, Димо Х. Димов, Арсениј Јовков кој сметал дека Македонија е терен на кој се натпреваруваат балканските држави, а со нејзиното создавање би биле отстранети балканските конфликти. Лозунгот „Македонија на Македонците“ бил прифатен и од напредните европски интелектуалци кои биле едногласни во ставот дека „нема Балканска федерација без автономна Македонија“, како од Рихард фон Мах, К. Манчов Велестинлис, Раковски, Каравелов, Левски, Ботев, Марковиќ, од Вилијам Гледстон кој бил поддржан од британските либерали, тој сметал дека Македонија треба да биде одделна единка во рамките на Балканската федерација; од англискиот истражувач и патописец В. Милер, кој цврсто го прифатил ставот на Гледстон: „Македонија на Македонците“; од француските социјалисти (во 1894 г. била формирана „Лига за Балканска конфедерација“); од Ватрослав Јагиќ, Ватрослав Облак, Антон Драндар, Анатоли Франс, Ромвалд Пшевалски, Антони Мјечник итн.

Но започната поделбата на епархиите на Охридската архиепископија од крајот на 19 век ги предизвика Балканските војни кои завршија со Букурешкиот мировен договор (1913), со кој територијата на Македонија беше поделена меѓу: Грција (50,37% – Егејска Македонија), Србија (38,34% – Вардарска Македонија,

денешна Р. Македонија), Бугарија (9,54% – Пиринска Македонија) и Албанија (1,75%), одлука која била потврдена и со Нејскиот договор (1919).

Во периодот од 1925 до 1929 г. во Виена излегувал весникот „Балканска федерација“, во кој биле сондирани мислењата на европските интелектуалци, бидејќи, со поделбата на Македонија, не било решено македонското прашање. Англискиот социјалист Х. Н. Брејлсфорд бележи дека Балканот никогаш не го видел среќен, а дека Македонија е понесреќна отколку што била под Турција...; австрискиот публицист и научник Јозеф Редлих сметал дека решението на македонското прашање било неправедно; англискиот парламентарец Џ. М. Кенворти во Балканската федерација гледал гаранција за мир не само на Балканот туку и во светот; англискиот писател Хенри Вуд Невинсон сметал дека Македонците се најугнетени од сите угнетени народи, па за да се реши балканското прашање, треба да исчезне меѓунационалната омраза; Емануел Дивијар, претседателот на Женевскиот комитет за одбрана на жртвите од теророт на Балканот, истакнал: „Србин ли си? Бугарин ли си? Грк или Албанец? На оваа серија прашања македонскиот народ, денес како и вчера, го дава истиот одговор: 'Јас сум Македонец'“. Според него, Македонија по ослободувањето од турскиот јарем била соочена со поужасни стравови, со порафинирани тортури. И според него Балканската федерација е предуслов за мир во Европа. „Таа федерација ќе не поштеди од следната голема војна. Зашто, не треба да заборавиме дека македонското прашање е во самиот центар на балканското прашање“ (*Европа за Македонија*, 1991: 115–186).

Денешната територија на Р. Македонија која по нејзината поделба припаднала во рамките на Србија, односно на Кралството на СХС, по Втората светска војна и со формирањето на Народна Југославија, односно на СФР Југославија, територијата му била вратена на македонскиот народ, била остварена државноста како Социјалистичка Република Македонија, а за сметка на тоа македонското прашање било замрзнато. Притоа македонскиот народ ја доби својата државност и во ниеден момент македонската политиката не го поставила прашањето за судбината на нејзините изгубени територии. Тоа не беше поставено ниту по нејзиното осамостојување и распадот на СФРЈ. Поради тоа, во ниеден момент не може да се зборува за постоење на иредентизам. Поточно, македонскиот народ кој остана да живее во одземените делови максимално ги почитуваат правата и прописите на тие држави, дури и без почитување на нивните малцински права кои единствено ги имаат во Албанија.

Историскиот прогон на Македонците

По периодот од Втората светска војна за обележување е уште еден историски настан кои има пресудно значење за македонскиот народ. Во периодот меѓу двете светски војни, по поделбата на Македонија, започнале етнички промени, особено во егејскиот дел од Македонија каде било извршено етничко чистење. Политиката за демакедонизирање на тој дел најжестокото започнала со Караманлис кој во 1926 година донел Закон за промена на имињата, како на личните така и на топонимите, на верските и културните споменици, дури и на надгробните натписи. Во 1936 година, Јоанис Метаксас донел забрана за употреба на македонскиот јазик за јавна и за домашна употреба, поради што биле осудени 4.500 Македонци.

Непобитен е фактот за случувањата во Грција за време на Граѓанската војна 1946/1949. Таа не само што ја одбележа иднината на грчката држава, туку ја детерминираше и судбината на Македонците од делот на Македонија, кој по Букурешт ѝ припадна на Грција. Тоа е период кој условно како да нè навраќа на еден момент во антиката, кога дошло до сојузништво меѓу Македонците и Хелените. Овој пат Македонците застанале заедно со грчката левица, односно 15.000 Македонци зеле учество во Грчката републиканска армија (ДАГ), која им ги признавала националните права. Но грчката влада, потпомогната од САД и Велика Британија, го поразила ДАГ, и грчката влада повторно започнала да ја спроведува антимакедонската политика, со геноцидна политика и со егзодусот на 28.000 македонски деца. По овие настани Грција набргу станала и членка на НАТО.

Всушност, оваа нехумана, недемократска политика која на прогонетите и убиените насилно им ги одзела имотите како да е позадината на поставеното вето од страна на Грција за Македонија, во Букурешт (2008) за нејзин прием во НАТО, кое се злоупотреби и за приемот во ЕУ. Па во контекст на оваа политика, за да ги опишам тие настани најдобро е накратко да ги искористам романите на македонскиот писател Ташко Георгиевски кој бил директен сведок, односно бил меѓу децата бегалци. Тоа може да се направи и само со една негова реченица: „Ако не можеш да му ја молкнеш устата, ако не можеш песната да му ја набркаш, ако не си успеал туѓи зборови да напикаш во неа, ако не си успеал ни со зандани да му ја зашиеш, се досетуваш дека има и други методи за бришење, во буквална смисла, со бришење на самиот Човек! Не ти останува ништо друго, туку да го

протераш сосе неговата уста во неврат, усвит“ (Георгиевски, в. „Време“, 2008).

Македонскиот народ од тој дел на Македонија (Егејска Македонија) речиси седум децении длабоко во себе ги носи и ги пренесува траумите од тој период. Траумите од насилството, теророт, геноцидот, прогонот го всадило чувството на тага по изгубениот дом како и по изгубениот идентитет. Тоа чувство за другост беше наметнато поради политиките за добрососедство уште од времето на СФР Југославија. Во неговите десетина романа, обопштени под името *Црното семе*, опишани се насилствата и теророт кои започнале од 1918 година до 1949 година. Всушност, тој преку лични судбини ја раскажува колективната траума. Во *Луѓе и волци* старецот Тано е сведок на убиството на својата десетгодишна ќерка и на опустошувањето на македонските домови, кога грчката антимакедонска политика „ги размешала и коските на умрените, ги разрушила и нивните вечни домови... па мртвите се разбегале, ги искршиле крстовите, надгробните плочи и избегале“. Страдањата на луѓето биле од различни аспекти, како на пример кај Ацигого кое било предизвикано и од загубата на семејството, на едниот син во војната како партизан, но и од загубата на вториот, кој останал жив, но кој станал соработник на непријателот поради што не сакал да го види. Истребувањето и откорнувањето од родниот крај се одвивале со разни методи, дури и со кубење на косата влакно по влакно, „за да не остане ни едно коренче, ни едно македонско коренче“. Целта да се избришење македонското име ги надминувала основните хумани начела. Малиот Вани, кој останал без родители, а при бомбардирањето бил повреден, ќе му била пружена помош во болницата доколку Ацигого им рекол „дека се викаш Јанис, можеби и ќе те задржеа, но јас им реков Вани се вика, ете вака, македонски...“ (*Сидови*, 267). Па затоа како неговите зборови сè уште да одекнуваат: „Војната сè уште трае. Војната никогаш не завршува кога пукотот запира. Таа продолжува. Овие црни сидови сè уште се викаат војна, оти проклетата, таа ги остави. Сидови, сидови, сидови! ... Војната ги сосида, ги загради со нив, сите нè загради. Тоа е ова молчење на овие луѓе што нè среќаваат ... “ (исто, 314).

Точно тие сидови подигнати од политичките елити сè уште го делат и спротивставуваат народот. А светската јавност и тогаш и сега не ја знае вистината, односно како да бега од неа. Таа го слуша само едногласието, ја слуша само грчката страна, додека за прогонот и теророт на илјадници македонски деца, старци, жени, девојки и на оние што не знаеле зошто се обвинети, а кои Т. Георгиевски го опишал

во *Црвениот коњ*, *Змиски ветар*, *Црно семе* и *Време на молчење*, како да не сака да слушне. Во *Црвениот коњ*, кој е посветен „на моето племе растушено по светот“, е опишан прогонот на група борци за слобода и нивното измачување при транспортот со брод од Пелопонез до Ташкент (1949), скриени меѓу каци со јаглен, на дното од бродот без воздух, вода и храна. Во новиот свет некои се приспособувале, а некои, како Борис, живееле со мислата за родното огниште, за своето македонско име, за враќањето кое имало цена: требало да напише дека е Грк и дека не бил комунист. Борис ги прифатил тие услови, се вратил, но не бил прифатен од оние кои останале по војната, тој за нив бил друг, зошто „кога ќе се врати во сплетот жили или жилички мртви и живи, кога ќе се обиде да го открие коренот на своите прадедовци, се уплашува. Нешто го разјадува коренот, некоја опака, непозната болест. Ќе умре и не ќе дознае која жиличка е самиот тој, мртва и заробена меѓу другите, или самиот тој е мртов а жилата му е жива?“ (исто, 452), бидејќи: „... Грците никогаш нема да нè признаат!“ (исто, 451).

Враќањето на местото на кое човек ја доживеал траумата не е лесно. Тоа се места каде на ден Богородица, грчката војска ги собирала сите девојки од селото и, сред село, врз нивните голи тела блудничела пред очите на родителите, старците и децата. Кој ќе дал отпор бил убиван. Честа им била одземена на јавен, брутален начин со цел: „Така педја, така, оплодете ги со чисто елинско семе, за да не речат утре дека се нешто друго, мајчината им“ (*Змиски ветар*, 31). Тоа се места каде „што не ги гореа селата, ги гореа душите на луѓето. Негде не ги оставаа ни без едното ни без другото. Особено чистите македонски села, во кои Грците не успеаја ни корен да фатат ни семе да фрлат. Кралот наредил да се рамнат со земја“ (исто, 22).

Спасот за тие луѓе бил во ослободениот дел од Македонија. Но македонската историја како да е испишана само од парадокси. Тогаш, во име на добрососедство меѓу СФРЈ и Грција, дел од пребежаните Македонците морало да бидат раселени, особено децата. И тогаш, а и денес повторно во име на добрососедство меѓу Македонија и Грција треба да се откажеме од нив. Историските околности во македонскиот код како да го вградиле откажувањето, а не присвојувањето, особено она што е туѓо. Ние треба да се откажеме од историската вистина и историската голгота што ја поминал дел од македонскиот народ, да се откажеме од она што го преживеале луѓето во *Црно семе*, кои биле комунисти, а и од оние што не знаеле за што се обвинети, за што се казнети, кои биле протерани на еден пуст грчки остров каде со прсти и нокти требало да го искорнат троскотот од камењата; каде ноќе во сон ги тепале со стапови; каде преживувале со

солена храна и загадена вода; каде биле сексуално малтретирани; каде во вреќа со мачка биле спуштани во морето, па поиздржливите на нејзините гребаници и касаници ѝ го прекасувале гркланот, оти целта на грчките војници била сите села крај северната граница да се запалат, а луѓето да бидат протерани или ставени под нож.

Околу 20.000 деца на возраст од 5 до 15 години го минале егзодусот, ги губеле мајките, непознати ги земале по патот на спасот, возовите тргнале, а мајките стоеле пред нив со кренати раце и прамени од коса, со „болка и љубов и веројатно длобоко каење што чедата си ги откинуваат од срцата“ (*Време на молчење*, 314). Вагоните секојдневно ги носеле што подалеку од родната земја, ги одродувале од своите родители, браќа и сестри, ги раселувале во Војводина (*Рамна земја*), односно низ Европа. Целта на прогонот била да се протераат Македонците што подалеку од родната земја, да се откажат од државјанството, да се откажат од своето постоење. И токму со последиците од тој прогон, Македонија се судрува денеска, ја води меѓународната борба за зачувување на македонското име, на македонскиот идентитет. Па се прашувам дали симболиката на насловите на последните романи на Георгиевски не коинцидираат со нашата денешна состојба *Црна билка* и *Исчезнување*, кој воедно е и автобиографскиот испис на Т. Георгиевски, во кој пишува за почетокот на новиот живот, за пронаоѓањето на неговото семејство, за смртта на сестра му, за заветот пред старците дека за нивната голгота, историја, бит – потврдата на националноста „ќе се најде некој да ги запише и опише, за да не се заборават“, бидејќи стравувале дека поделеноста на македонскиот народ прави да се изгубат обичаите, го чувствувале своето исчезнување.

Вистината е таа, болката, траумата и комплексот всадени од минатото, се и наша сегашност. Бремето од 19 и 20 век, од неправилното решавање на македонското прашање во меѓународната политика, од неправилниот третман на децата бегалци од Егејска Македонија, од непризнавањето на Македонската православна црква од другите цркви, денес, во 21 век, во време на глобализација, втурнати сме во борбата за македонскиот идентитет, за македонското име. По сето поминато, не ли заслужува Македонија да припаѓа на Европа без да си го смени името? За ваквата состојба во која се наоѓаме, во име на вистината и во име на македонскиот идентитет, ќе истакнам дека не е виновна само грчката историја и политика, туку дека дел од неа ја носиме и ние самите, бидејќи поради тој македонски код на премолчување и страв, во име на добрососедство и мир, македонската политика во ниеден момент не направи национална

стратегија за македонската вистина. Бидејќи факт е дека до 90-тите години на 20 век во Грција беше забрането да се спомене името Македонија. Протераните и избеганите Македонци од Егејска Македонија не смееја да ги посетат своите родни места, а за разлика од тоа, млади луѓе од Грција доаѓаа на студии во Македонија. Но со почетокот на распаѓањето на СФРЈ од 1990 година, воскреснаа духовите од минатото. Грција започна со блокади на македонските гранични премини, беше воведен визен режим, односно непризнавање на македонските пасоши, грчката политика која името Македонија го забрануваше, а кое опстоја низ векови благодарение на македонскиот народ, сега бара да има ексклузивно право на него, како и на националниот идентитет Македонец. Парадоксот на денешната грчка политика е уште поголем бидејќи во конструирањето на идентитетската одредница на грчкиот народ му дава право да биде и Грк и Хелен и Византиец и Македонец, со што на својот национален идентитет му дава мултиетнички карактер, што е спротивно на грчкиот државен став дека во државата Грција живеат само Грци, додека други народи, етнички групи – нема!

Наспроти тоа, Македонецот ги почитува културните придобивки од минатото, од империите во чиј состав влегувала неговата територија, и ги прифаќа влијанијата од другите во конструктот на македонскиот идентитет. Што уште треба да направи македонскиот народ за да биде прифатен и признаен? Тој единствено го бара правото на самоопределување, и правото да го зачува своето име. Зарем сето тоа не го нуди глобалното мултиетничко општество, нели го нуди почитувањето на другиот, на другите нации и нивните идентитети?

Заклучни согледби

На крај, по горенаведените историски факти, повторно ќе се навратам на актуализација на историјата, односно на мислењата за потребата од „измислени“ приказни и традиции. Всушност, „Актуализираната историја“ не е „оригинална (вистинита, верна)“ на реконструкцијата на минатото; таа, напротив, секогаш содржи нешто „измислено“ (Ѓордано, 2001:77). Според Ѓордано, ваквото нешто е посебно очигледно во „митовите за постанокот“ на една група, односно во настаните за кои се верува дека ја создале заедницата. А сите нации кои постанале како исход на политички договори, модерните национални држави својот легитимитет барем делумно го изведуваат од слични „митови за постанок“ кои се содаваат во одредени моменти

и во специфични околности, благодарение на „актуализацијата на историјата“, па во овој контекст како позитивен пример е наведено формирањето на националната држава Швајцарија (77-78).

Но што се случува на Балканот, од постојаното навраќање кон минатото, кон негова актуализација, ние не добиваме обединување, туку напротив – разединување, затоа што секој го истакнува правото на некој мит, при што му го одзема правото на другиот. Па затоа ќе завршам само со зборовите на креаторот на идејата за Европска Унија, Роберт Шуман кој бележејќи за граѓанската должност истакнал: „сè додека една нација не ја усоврши својата структура, своето внатрешно единство, сè додека нејзиното постоење или нејзината независност се изложен на закана, сè додека нејзините соседи се однесуваат како соперници и противници, токму национализмот, славењето на патриотското чувство, го претставува најчистиот израз на граѓанската должност“ (2003:24-25). Тој верувал дека наднационалното ќе се потпира врз националните темели, не ќе постои никакво одрекување од минатото, туку ќе дојде до нов процут на националните енергии, преку нивното заедничко впрегнување во служба на наднационалната заедница.

Литература:

Борза, Јудин. 2004. *Во сенката на Олимп: појавата на Македон*, Скопје: Патрија.

Гелнер, Ернест. 2001. *Разум и култура*, Скопје: Слово.

Георгиевски, Ташко. 1984. *Луѓе и волци, Сидови, Црвениот коњ*, Скопје: Мисла.

Георгиевски, Ташко. 1984. *Змиски ветар, Црно семе, Време на молчење*, Скопје: Мисла.

Георгиевски, Ташко. 1984. *Рамна земја*, Скопје: Мисла.

Георгиевски, Ташко. 2008. *Исчезнување*, Скопје: Матица македонска.

Георгиевски, Ташко. 2008. *Црна билка*, Скопје: Матица македонска.

в. „Време“, бр. 1425, 19. 07. 2008.

Гулапчев, Спиро. 1887. *По етнографијата на Македонија*, Габрово.

Димевски, Славко; Поповски, Владо; Шкарик, Светомир; Апостолски, Михајло. 1985. *Македонската лига и уставот за државно уредување на Македонија 1880*, Скопје: Мисла.

- Демостен. 1995. *Говори*, превод од старогрчки Даница Чадиковска, Скопје: Култура.
- Đordano, Kristijan. 2001. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologija*. Beograd: Plato.
- Европа за Македонија (La Macédoine vue par l'Europe)*. 1991.
- Скопје: Министерство за информации на Р. Македонија.
- Кар, Едвард Халет. 2001. *Што е историјата?*, Скопје: Слово.
- Lakroa, Mišel. 2001. *New Age, Ideologija novog doba*, CLIO.
- Миронска-Христовска, Валентина. 2012. *Литературни студии за македонскиот идентитет/Literary Studies of Macedonian Identity*. Скопје: ИМЛ.
- Миронска-Христовска, Валентина. 2013. *Преродбата и македонското национално прашање*. Скопје: ИМЛ.
- Оксфордска историја Грчке и хелинистичког света*. 1999. Београд: CLIO.
- Поповски, Владо. 2013. *Руската и советската надворешна политика и македонското прашање*. Скопје: Макавеј.
- Prosperov Novak, Sloboda. 2009. *Pričaj mi o Europi*. Zagreb: Naklada LJEVAK d.o.o.
- Senjobos, Šarl. 2013. *Uporedna istorija evropskih naroda*. Beograd: DERETA.
- Тодоровски, Гане. 1995. *Македонија културно наследство*, „Македонија – вековита и непореклива“, Скопје: Мисла.
- Umberto, Eko. 2001. *Razgovor o kraju vremena*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa.
- Херман, Луис Цудит. 2000. *Траума и закрепнување*. Скопје: Темлуп.
- Хобсбаум, Е. Џ., 2015. *Нациите и национализмот од 1780*. Скопје: Арс студио.
- Шеј, Џон. 2002. *Македонија и Грција, битката за дефинирање на нова балканска нација*, Скопје: Макавеј.
- Šulce, Hagen. 2002. *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd: Filip Višnjić.
- Šulce, Hagen. 2002. *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd: Filip Višnjić.
- Шуман, Роберт. 2003. *За Европа*. Скопје: Круг.
- ortos.wordpress.com/2008/09/19/текстот_од_сценариото_на_филмот_падо/. филма „Гибел империи. Византийский урок“ с научными комментариями.